

Gezinsuitbreiding

Een kwalitatieve voorstudie naar veranderingen in de relatie tussen eerstgeboren kind en zijn ouders*

M. H. VAN IJZENDOORN

S. VAN VLIET-VISSER

*Vakgroep Wijsgerige en Empirische
Pedagogiek Rijksuniversiteit te Leiden*

Samenvatting

In dit artikel worden enige resultaten beschreven van een 'kwalitatieve' en exploratieve longitudinale studie naar de effecten van de geboorte van een tweede kind op de interacties tussen de overige gezinsleden. In vijf gezinnen werden de interacties van het eerstgeboren kind met zijn vader, moeder en (later) zijn broertje of zusje wekelijks gedurende ongeveer 8 maanden geobserveerd. De gegevens van de participerende observatie werden via een inhoudsanalyse, geïnspireerd door de benadering van de cultureel-anthropoloog Spradley, verwerkt tot gezinsprofielen. De kwaliteit van de gehechtheidsrelaties werd voor en na de komst van een tweede kind middels een aangepaste versie van de Strange Situation procedure vastgesteld.

* Het hier gerapporteerde onderzoek is uitgevoerd in het kader van het deelproject 'Gezinsuitbreiding' van het Leidse onderzoeksprogramma 'Vroegkinderlijke Opvoeding'. Onderzoekers/projectleiders in dit deelproject zijn M. M. Vergeer, M. H. van IJzendoorn en L. W. C. Tavocchio. Vanwege haar werkzaamheden t.b.v. een proefschrift over de kwantitatieve aspecten van het Gezinsuitbreidingsonderzoek kon mw. Vergeer alleen een bijdrage leveren aan het verzamelen van de 'kwalitatieve' gegevens, waarvoor wij haar bijzonder erkentelijk zijn. Tevens danken wij haar dat we gebruik konden maken van de resultaten van de Strange Situation procedure. Ook danken we drs. J. Swaan en mw. M. Lambermon voor hun medewerking aan dit onderzoek, en dr. K. Kreppner en drs. S. Miedema voor hun constructieve opmerkingen over een eerdere versie van dit artikel.

De geboorte van een broertje of zusje bleek moeilijk te verwerken voor de eerstgeborene en agressieve reacties tegenover ouders en/of baby op te roepen. Een veilig gehechtheidsnetwerk vóór de komst van het tweede kind was niet altijd een garantie voor een flexibele aanpassing aan het gewijzigd gezinssysteem. Een intensievere deelname van de vader aan de opvoeding bleek niet onvereenigbaar met een verbetering van de kwaliteit van het gehechtheidsnetwerk.

1 Inleiding

De geboorte van een tweede kind heeft voor de overige gezinsleden nogal wat ingrijpende gevolgen die tot nu toe nauwelijks zijn bestudeerd. Structureel gezien betekent de gezinsuitbreiding een aanzienlijke toename van het aantal mogelijkheden tot interactie en relatievorming tussen de gezinsleden. Kreppner, Paulsen & Schuetze (1982) lieten bijvoorbeeld zien dat door de overgang van een 'triadisch' naar een 'tetradisch' gezinssysteem het aantal dyadische en triadische constellaties met drie wordt vergroot. Het eerstgeboren kind interageert niet meer uitsluitend met vader en moeder, en reageert niet meer alleen op de interacties tussen beide ouders; het moet na de geboorte van een broertje of zusje daarenboven ook omgaan met de baby en reageren op de interacties tussen de nieuwkomer en beide ouders.

Er ontstaat zo een ingewikkeld netwerk van relaties waarin zowel ouders als eerstgeborene hun plaats moeten leren vinden. De ouders zullen doorgaans via een min of meer radicaal gewijzigde taakverdeling de extra belasting moeten verwerken. Het is dan voorstelbaar dat met name de buitenshuis werkende vader zich op huishoudelijk en/of pedagogisch vlak actiever zal moeten opstellen dan voorheen (Kreppner, 1983). Het oudste kind zal op zijn beurt moeten wennen aan de idee dat de voor interactie beschikbare tijd en energie van de ouders met de baby

moet worden gedeeld. Dat gebeurt vaak in een periode waarin het kind een hechte en stabiele relatie met zijn ouders denkt te hebben opgebouwd. Veranderingen hierin zullen niet ongemerkt aan hem voorbij kunnen gaan. Heftige jaloeziegevoelens die soms in agressie tegenover de baby tot uitdrukking komen, geven de mate aan waarin de eerstgeborene zich door de 'indringer' bedreigd voelt (Dunn & Kendrick, 1982).

In deze exploratieve studie proberen we wat meer inzicht te krijgen in de gevolgen van een gezinsuitbreiding voor de opvoeding en ontwikkeling van het eerstgeboren kind. Anders dan Dunn & Kendrick (1982) zijn we daarbij niet hoofdzakelijk in de moeder-baby-kind triade geïnteresseerd, maar betrekken we beide ouders op gelijke wijze in het onderzoek. De kans is immers groot dat juist de rol van de vader in het gezin, en zijn relatie met het oudste kind zich sterk wijzigt onder invloed van de komst van de baby. Anders dan Kreppner en zijn collega's – die met Dunn & Kendrick op dit terrein het schaarse recente onderzoek voor hun rekening hebben genomen – zijn we niet zozeer geïnteresseerd in de wijze waarop een ideaaltypisch gezinssysteem onder stressvolle omstandigheden functioneert en zich aan nieuwe eisen aanpast. Onze belangstelling gaat juist uit naar verschillen tussen gezinnen voor en na de gezinsuitbreiding in samenhang met (veranderingen in) de kwaliteit van de gehechtheidsrelaties tussen kind en beide ouders.

Het theoretisch kader waaraan we de vragen voor dit onderzoek ontleen is de gehechtheidstheorie van Bowlby (1971; 1973; 1980). De belangrijkste vraag luidt welke veranderingen in het gehechtheidsnetwerk plaatsvinden in een periode van (aanpassing aan) gezinsuitbreiding, en met welke veranderingen in de gezinsinteracties de veranderingen in het gehechtheidsnetwerk samenhangen. Daarbij staan behalve veranderingen in taakverdeling tussen de ouders, ook wijzigingen in frequentie en aard van de interactie tussen het kind en de overige gezinsleden centraal. Ook gaat onze aandacht uit naar veranderingen in pedagogische maatregelen van de ouders en hun samenhang met de kwaliteit van de gehechtheidsrelaties met het kind. Hierbij is de 'stuurbaarheid' van de kinderlijke aanpassing aan radi-

caal gewijzigde omstandigheden in het geding. Voorts staat een tweetal meer concrete vragen, c.q. verwachtingen centraal. Uit de gehechtheidstheorie kan ten eerste afgeleid worden dat een actievare rol van de vader in het gezinsleven de kwaliteit van het gehechtheidsnetwerk van het oudste kind onder bepaalde condities betreffende de kwaliteit van de interacties, positief beïnvloedt (Van IJzendoorn, Tavecchio, Goossens & Vergeer 1985). Ten tweede kan worden vermoed dat een veilig gehechtheidsnetwerk voorafgaand aan de gezinsuitbreiding tot een soepeler aanpassing van het eerstgeboren kind aan de veranderde omstandigheden leidt dan een netwerk met één of meer angstige relaties. Deze vooronderstelling is afgeleid uit de hypothese dat veilig gehechte kinderen over het algemeen een beter adaptatievermogen hebben dan angstig gehechte kinderen (Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978).

Het is in deze studie overigens niet de bedoeling, hypothesen aan een 'beslissende' toetsing te onderwerpen. Het gaat er ons eerder om de houdbaarheid van bovengenoemde globale verwachtingen te exploreren, c.q. te nuanceren (descriptie van tegenvoorbeelden), en nieuwe verwachtingen en hypothesen te ontwikkelen (heuristisch). In zoverre is deze studie exploratief van aard, en zullen de kwalitatieve methoden van dataverzameling en -analyse met sterker gestandaardiseerde methoden moeten worden aangevuld. De onderzoeksopzet weerspiegelt de twee genoemde functies. Er is gekozen voor een onderbroken tijdreeksdesign met enkele replicaties ($n = 5$), waarbij de hier gerapporteerde resultaten vooral berusten op participerende observatie als methode van dataverzameling, en op inhoudsanalyse van de gegevens, gebaseerd op het werk van de cultureel-anthropoloog Spradley (1979; 1980). Een dergelijke aanpak zal door sommigen ongetwijfeld louter als case-study worden gezien, door anderen misschien als een volwaardig kwalitatief of fenomenologisch alternatief voor de vigerende 'kwantificerende' benadering. Wat ons betreft hebben beide partijen ongelijk. De gekozen 'kwalitatieve' benadering kan een kijkje in de uiterst complexe keuken van intenties, belevingen en interacties van de proefpersonen geven, en daardoor tot 'falsificatie' van al te simpele causale veronderstellingen leiden of tot nieuwe hypothe-

sen. In zoverre vormt de studie een waarschuwing tegen premature kwantificatie en modelconstructie. Maar een generalisatie van de bevindingen naar een populatie is niet mogelijk voor zover het om de distributies van proefpersoonkenmerken gaat. In die zin is sprake van idiografische beschrijvingen die met grootschaliger empirisch onderzoek dienen te worden aangevuld.

2 Methoden

De proefpersonen

De proefpersonen voor dit langlopende tijdreeksonderzoek werden via de bemiddeling van een aantal verloskundigen geworven. Vijf gezinnen uit diverse sociale lagen bleken bereid mee te doen aan een onderzoek met ongeveer 35 wekelijkse observaties van ongeveer 1½ uur rond de avondmaaltijd. In Tabel 1 is een schematisch overzicht gegeven van enkele achtergrondvariabelen, zoals leeftijd en sekse van de kinderen. In feite participeerden 20 proefpersonen aan de studie, 4 per gezin.

De onderzoeksopzet

De hiervoor beschreven gezinnen werden zoals gezegd meer dan een half jaar lang wekelijks ongeveer 1½ uur bezocht. De observaties vingen ruim vóór de geboorte van het tweede kind aan, zodat hier sprake is van een zg. 'interrupted time series', met enkele replicaties waarbij de 'interventies' op verschillende tijdstippen plaatsvinden; dit ten einde zoveel mogelijk potentiële contaminerende factoren onder controle te houden (zie Cook

& Campbell, 1979). Omdat een controle-groep zonder gezinsuitbreiding ontbreekt – evenals trouwens in de studies van Dunn & Kendrick (1982) en van Kreppner et al. (1982) – moet bij het formuleren van causale hypothesen de nodige voorzichtigheid worden betracht. De invloeden van 'rijping' en van de gezinsuitbreiding zijn strikt genomen niet goed te scheiden. Overigens is als aanvulling op dit tijdreeksonderzoek ook een meer traditionele pretest-posttest controle-groep opzet (n = 66) gerealiseerd waarin deze invloeden beter gescheiden kunnen worden (Vergeer, in prep.).

De start van de observaties en de geboorte van het tweede kind vonden op verschillende tijdstippen in 1982 plaats. Ook het aantal meetpunten voor en na de bevalling verschilde per gezin. In Figuur 1 is het design weergegeven.

De observatoren die ieder steeds 1 of 2 dezelfde gezinnen voor hun rekening namen, bezochten deze gezinnen rond de avondmaaltijd. Taken van de observatoren waren:

- informatie verzamelen via participerende observatie;
- gedurende de avondmaaltijd gedrag scoren met behulp van een 'eventrecorder' (t.b.v. het kwantitatieve onderzoek naar de effecten van gezinsuitbreiding, dat hier verder buiten beschouwing blijft).

De belangrijkste karakteristiek van de participerende observatie is, dat de observator een blik gegund wordt in het alledaagse leven van de onderzochten. De observator verzamelt zijn data niet met technische hulpmiddelen maar door deelname aan het leven van

Tabel 1 Achtergrond-informatie over de deelnemende gezinnen

Variabele	Gezin 1	Gezin 2	Gezin 3	Gezin 4	Gezin 5
Beroep vader	technicus	employé	onderwijzer	student	havenarbeider
leeftijd vader	35	35	29	30	28
Beroep moeder ²	studente	groepsleidster	onderwijzeres	danseres	gezinsverzorgster
leeftijd moeder	32	25	29	30	27
Leeftijd kind ³	15	21	12.5	13.5	17.5
sekse kind	m ¹	m	m	m	v
Geboorte baby	0482	0482	0582	0582	0682
sekse baby	v ¹	v	v	v	v

1 m = mannelijk; v = vrouwelijk

2 beroep moeder in het verleden; tijdens het onderzoek zijn de moeders full-time huisvrouw

3 leeftijd in maanden op 1-1-1982

Figuur 1 *De opzet van de tijdreeksstudie*

Gezin 1 ¹	0000000000000000X000000000000000
Gezin 2	00000000000000X 000000000000000000000000
Gezin 3	0000000000000X0000000000000000000000000000
Gezin 4	000000000000X0000000000000000000000000000
Gezin 5	0000000000000X0000000000000000
1982	jan. feb. mrt. apr. mei, juni, juli, aug. sept. okt. nov.

¹0 = observatie X = geboorte

de onderzochten. Door bijvoorbeeld interacties met het kind niet uit de weg te gaan vervult de observator een zo ‘natuurlijk’ mogelijke rol als ‘kennis’ van het gezin. De data verkregen door observatie werden aangevuld met gegevens die de ouders spontaan of als antwoord op vragen van de observatoren vertelden. Aan het eind van het onderzoek hielden de observatoren tevens een afsluitend interview met de ouders.

De participerende observatie, waartoe we in het vervolg ook de mondelinge informatie van de ouders rekenen, verliep semi-gestructureerd. De observatoren hadden een lijst met aandachtspunten, die gebruikt werd bij het maken van de observatieverslagen. De aandachtspunten waren afgeleid van onze vraagstelling en betroffen de interacties tussen ouders, kind en baby, de interactie tussen de observator en de gezinsleden, de interacties van ouders en kind met bezoekers, de ouderlijke perceptie van gedrag en ontwikkeling van het kind, hun percepties van de rol van de observator en specifieke ontwikkelingsproblemen van het kind zoals trage taalontwikkeling, slaapproblemen, etc. De observatoren moesten incidenten en situaties beschrijven, die volgens hen typerend waren voor sfeer en gang van zaken in het gezin. Verder werd informatie verzameld over opvoedingsdoelen en -intenties, de geschiedenis van het gezin, taakverdeling en ideeën van ouders over de toekomst van hun kind. De observatieverslagen die telkens direct na het bezoek aan de gezinnen geschreven werden, kregen wat de structuur betreft een tamelijk gelijk karakter, omdat per paragraaf steeds dezelfde aandachtspunten behandeld werden. Daarnaast kende echter ieder observatieverslag een algemeen gedeelte, waarin de

observatoren datgene konden vermelden wat niet als aandachtspunt op de lijst stond, maar wat in hun ogen toch belangrijk was.

Het is duidelijk dat het verzamelen van de ‘kwalitatieve’ gegevens niet erg streng is gestandaardiseerd. Dat heeft de nodige voordelen voor de ‘rijkdom’ van de observaties die niet vooraf in een strak keurslijf worden geperst (Miles, 1983). Nadelig is dat de aard van de gegevens aan subjectieve invloeden van de observatoren onderhevig kan zijn geweest. Nu is het in sociaal-wetenschappelijk onderzoek nauwelijks mogelijk het object van onderzoek niet te beïnvloeden. Wel kunnen de hierdoor ontstane ‘vertekeningen’ soms worden getraceerd als op gestandaardiseerde wijze te werk gegaan wordt. Kwalitatief onderzoek schiet hier noodgedwongen enigszins tekort. Dit type onderzoek onderscheidt zich immers juist van kwantitatieve benaderingen door de minder gestructureerde wijze van verzamelen van gegevens (waarbij de overgang natuurlijk vloeiend is, vgl. De Corte, 1984). Wij menen dat dit tekort alleen toelaatbaar is als kwalitatief onderzoek exploratief van aard is of onderdeel uitmaakt van een brede onderzoeksstrategie waarin langs verschillende wegen naar convergerende resultaten wordt gezocht, en geen enkele benadering op zichzelf beschouwd voldoende fundament voor conclusies biedt (triangulatie).

3 Procedure

Inhoudsanalyse

Bij de analyse van de ruwe gegevens is het werk van de cultureel-antropoloog Spradley (1979; 1980) een belangrijke inspiratiebron

geweest Spradley onderscheidt daarbij drie stappen. Eerst wordt een 'domein analyse' uitgevoerd, waarin de observaties in brede domeinen worden gecategoriseerd. Bijv. eten uit de mond halen, een kaars pakken, op blote voeten naar buiten lopen, lucifers pakken, aardappelpuree in een beker melk stoppen, over de rand van de trap hangen, er met een pen vandoor gaan, rommel maken, ook een koekje willen hebben, speelgoed op de grond gooien, niet willen dat de ouder hem aankleedt zijn allemaal 'gedragingen van het kind die tot een opvoedingsmaatregel leiden'. Vervolgens kan per domein een 'taxonomische analyse' worden toegepast. Evenals een domein analyse heeft een taxonomische analyse tot doel kleinere categorieën onder grotere te groeperen. Daardoor krijgt een globaal domein structuur. In Tabel 2 is een voorbeeld van een gedeeltelijke taxonomie gegeven.

Ten slotte kan een 'componentiele analyse' worden verricht om inzicht te krijgen in de contrasten tussen de observaties in de verschillende taxonomische subcategorieën. In onze studie hebben we in plaats hiervan geprobeerd de contrasten tussen de 5 gezinnen op de taxonomische dimensies te beschrijven. (Zie Van Vliet-Visser, 1984 voor overeenkomsten en verschillen tussen Spradley's benadering en de onze).

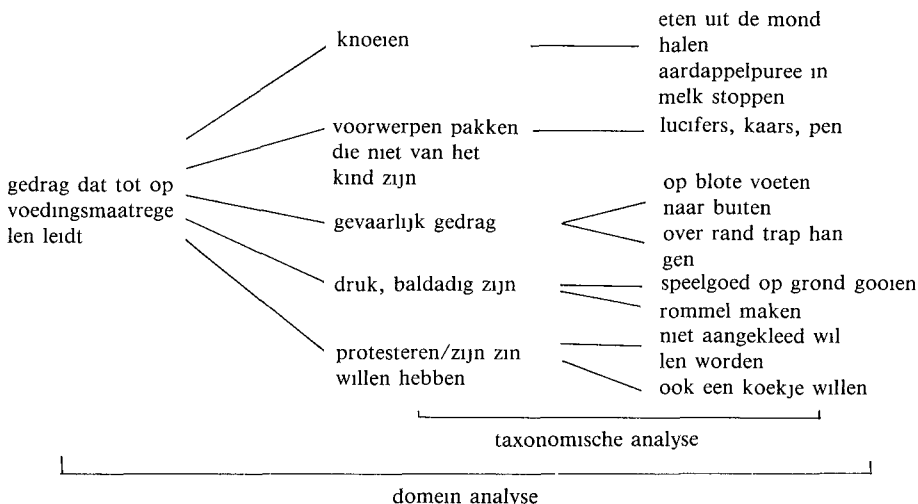
Intercodeur-betrouwbaarheid

Allereerst moesten alle gegevens worden ge-

categoriseerd. Bij semi-gestructureerde data-verzameling zijn een aantal categorieën al bekend, omdat ze als aandachtspunten voor de observaties fungeerden. Uiteindelijk werden 4 hoofdcategorieën gekozen: attachment, gezinsuitbreiding, interactiepatroon, observatoreffecten. De keuze van de eerste 3 hoofdcategorieën ligt voor de hand, omdat het per slot van zake om een onderzoek gaat naar de invloed van de komst van een tweede kind (gezinsuitbreiding) op de interacties (interactiepatroon + attachment) tussen opvoeders en kind. De vierde hoofdcategorie, observatoreffecten is van belang voor de bepaling van de invloed van bijvoorbeeld de rol van de observator in het gezin op de gegevens. Uit deze analyse kwamen vier rollen naar voren, te weten de rol van student, kennis van de moeder, deskundige, en kennis van de vader (Van Vliet-Visser, 1984).

Deze 4 hoofdcategorieën (attachment, gezinsuitbreiding, interactiepatroon in het gezin en observatoreffecten) werden vervolgens op basis van de gegevens gedifferentieerd in een aantal subcategorieën. De hoofdcategorie attachment viel bijv. uiteen in de subcategorieën: angst van het kind in vreemde situaties, liefdevol gedrag van ouders jegens het kind, attachmentgedrag van het kind, de geschiedenis van attachment. Alle subcategorieën kregen vervolgens een letter a, b, c, etc. Na de opstelling van dit categorieënsysteem werden de observatieverslagen gecodeerd. Bij iedere zin of alinea waarin een ge-

Tabel 2. Voorbeeld van een domein- en taxonomische analyse

beurtenis, interactie of gegeven vermeld stond, werd de letter geplaatst van de subcategorie waaronder de desbetreffende gebeurtenis viel. Bijv.: de vader loopt op het kind toe en aait het kind over de bol. Deze gebeurtenis werd in de kantlijn gemerkt met een b (liefdevol gedrag van ouders jegens het kind).

Na het categoriseren van de verslagen werd de intercodeur-betrouwbaarheid bepaald. Deze heeft betrekking op de mate van overeenstemming tussen twee onafhankelijke codeurs bij de toepassing van het categorieënsysteem. Een toetsing van de betrouwbaarheid m.b.t. de dataverzameling is zoals gezegd in ons onderzoek achterwege gebleven. Wel kan achteraf worden vastgesteld dat de variatie in aantallen observaties tussen twee gezinnen van een observator doorgaans groter was dan die tussen de twee observatoren die ieder twee gezinnen voor hun rekening namen. Dit is een indicatie voor het feit dat niet zozeer de observator als wel het gezin oorzaak van verschillen in aantallen observaties was.

De vaststelling van de intercodeur-betrouwbaarheid geschiedde aan de hand van een aselechte streekproef van 16 verslagen, hetgeen 9% is van het totaal aantal observatieverslagen (= 178). De tweede codeur kreeg na een training in het toepassen van het categorieënsysteem, de steekproef voorgelegd met de opdracht de tekst te coderen met de categorie-letters. Vervolgens werden de door beide codeurs gecategoriseerde verslagen vergeleken. De intercodeur-betrouwbaarheid voor 470 observaties was 76%. Voor de categorie 'attachment' was dit 83%; voor 'reacties op gezinsuitbreiding' 91%; voor 'interactiepatroon' 89%; en voor 'observatoreffecten' 93%. Op het niveau van de subcategorieën varieerde de intercodeur betrouwbaarheid van 66% tot 100%. Een aantal subcategorieën werd als gevolg van de te lage betrouwbaarheid niet geanalyseerd. Bijv. 'de houding van de ouders t.o.v. het oudste kind' en 'gevoelens van de ouders m.b.t. de gezinsuitbreiding' bleken te complexe categorieën, er was althans onvoldoende overeenstemming tussen de beide codeurs.

Na deze globale categorisatie ('domein analyse') werd een 'taxonomische analyse' uitgevoerd waarbij tevens de frequenties waarin van de verschillende subcategorieën

sprake was, afzonderlijk voor de periode voorafgaand aan en na de gezinsuitbreiding werden vastgesteld. De vijf gezinnen werden vervolgens op deze frequenties met elkaar vergeleken, en een profiel van ieder gezin werd samengesteld. Waar nodig werd voor informatie over het verloop van de gebeurtenissen tijdens de periode vóór of na de bevaling teruggegrepen op de observatieverslagen. De frequentie-tabellen lenen zich niet voor kwantitatieve analyse – daarvoor zijn er teveel ongelijksoortige gegevens in ondergebracht en is ook het verzamelen van de gegevens ervoor onvoldoende gestandaardiseerd zoals we hiervoor hebben gezien. Wel zijn de tabellen een handig geheugensteuntje bij de samenstelling van de gezinsprofielen, en maken ze de stap van ruwe gegevens naar resultaten enigszins doorzichtig. De onderzoeker wordt attent gemaakt op scherpe contrasten tussen gezinnen en tussen de observatieperiodes, en dit kan aanleiding zijn tot een nadere analyse van de observatieverslagen en soms ook tot bijstelling van een eerste ruwe profielschets. Van een volstrekt logische overgang van frequentietabellen naar profielen kan geen sprake zijn.

De Strange Situation

Ter vergelijking van de uitkomsten van het kwalitatieve onderzoek met de kwaliteit van de gehechtheidsrelaties van eerstgeboren kind met beide ouders werd een gemodificeerde Strange Situation procedure toegepast. Twee maanden vóór en na de geboorte van het tweede kind werden beide ouders met hun eerstgeboren kind uitgenodigd voor een onderzoek in de spelkamer. De procedure die werd gevolgd bestond uit 7 episodes van ongeveer 3 min. (Ainsworth et al., 1978; Lamb, 1976). In de eerste episode zijn vader, moeder en kind samen in de spelkamer. In de tweede episode verlaat de vader de spelkamer; in de derde episode keert de vader terug. In de vierde episode gaat de moeder weg, en ze komt in de volgende episode weer terug; in de zesde episode vertrekken beide ouders en ze laten het kind alleen achter in de spelkamer; in de laatste episode ten slotte komen ze beide tegelijk terug. De interacties werden op video opgenomen en gescoord met de interactieve schalen van Ainsworth en haar collega's: nabijheid zoeken, contact handhaven, vermijden en afweren.

Intercodeur-betrouwbaarheid voor deze schalen was .88 tot .99 voor de vaders, en .82 tot .97 voor de moeders. In navolging van Waters, Wippman & Sroufe (1979) werd ook de mate van 'affectieve uitwisseling' tussen ouders en kind in de préseparatie-episodes vastgesteld. Intercodeur-betrouwbaarheid voor deze schaal was 93% voor de vaders, en 80% voor de moeders. Op basis van de scores op de interactieve schalen en op 'affectieve uitwisseling' werden de kinderen geclassificeerd in vier attachment categorieën: angstig-vermijdende (A), veilige (B), angstig-afhankelijke (B4), en angstig-afwerende (C) gehechtheid (zie Ainsworth et al., 1978; Van IJzendoorn et al., 1985). Er was 100% overeenstemming tussen 2 codeurs over deze classificaties. (Voor details over de gemodificeerde versie van de Strange Situation, zie Vergeer en Van IJzendoorn, 1984.) De 'kwalitatief' onderzoekers waren uiteraard niet op de hoogte van de uitkomsten van deze gestandaardiseerde meting.

4 Resultaten

De taxonomische analyse

Hier kan slechts een gedeelte van de resultaten worden gerapporteerd. Het betreft ongeveer 1000 observaties die behoren tot de thema's 'interactiepatronen tussen ouders en eerstgeborene' en 'gezinsuitbreiding'. Na de categorisatie van de 1000 observaties in de globale categorieën, 'reacties van het kind op de gezinsuitbreiding', 'interacties tussen ou-

ders en kind die niet gericht pedagogisch van aard zijn', en 'opvoedingsmaatregelen' werden in de taxonomische analyse verdere verfijningen aangebracht. Uitgangspunt voor deze verfijningen was steeds een domein analyse. De analyse van het domein 'reacties van het kind op de gezinsuitbreiding' resulteerde in een inventarisatie van 211 observaties. Bijvoorbeeld: 'gaan zeuren als de vader de baby op schoot heeft', 'het flesje van de baby proberen af te pakken' etc. Deze observaties konden in de taxonomische analyse vervolgens worden gegroepeerd rond een negental subcategorieën, zoals 'aandacht trekken', 'knuffelen', 'agressie', etc. De subcategorieën zijn een opbrengst van dit onderzoek, geen uitgangspunt. Vervolgens werd een frequentietelling gemaakt, die in Tabel 3 is weergegeven. Hierbij is geen onderscheid gemaakt tussen vader-kind en moeder-kind interacties. Wel is de hierover voorhanden informatie mede gebruikt om de mate van participatie van de vader in de opvoeding van de oudste te bepalen. Dit wordt in de 'Gezinsprofielen' beschreven.

De subcategorieën kunnen als volgt omschreven worden. Onder 'aandacht trekken' wordt verstaan dat het kind zich mengt in de interactie tussen ouder en baby, bijvoorbeeld door met de baby te gaan spelen als die gevoed wordt of door te huilen zodra de moeder aandacht aan de baby schenkt. Onder 'interactie' worden min of meer spontane, alledaagse contacten van het kind met de baby verstaan, bijvoorbeeld spelen met de baby als ze in haar eentje op de wipstoel zit. Onder

Tabel 3 *Reacties van het kind op de gezinsuitbreiding*

Gezin	1	2	3	4	5	Totaal
Gedrag kind						
- aandacht trekken	9	8	24	8	13	62
- interactie	2	15	11	8	9	45
- knuffelen	2	4	5	2	0	13
- troosten	0	1	3	0	0	4
- imitatie	4	3	0	4	2	13
- praten over	0	9	0	1	10	20
- agressie	2	5	2	4	2	15
- afgunst	3	0	4	2	0	9
- niet reageren	2	1	9	11	7	30
Totaal	24	46	58	40	43	211
Aantal meetpunten	15	28	29	25	14	

Tabel 4 *Interacties tussen ouders en kinderen, voor en na de gezinsuitbreiding*

Interactie periode	Gezin 1		Gezin 2		Gezin 3		Gezin 4		Gezin 5		Totaal
	vb	nb	vb	nb	vb	nb	vb	nb	vb	nb	
- verbale contacten	3	3	5	26	2	7	?	3	5	5	59
- spel	1	5	8	14	1	4	8	7	5	1	54
- kinderl. participatie	2	0	3	12	0	7	1	1	5	6	37
- haperende interactie	4	1	0	5	1	3	0	0	0	2	16
- indirecte interactie	2	0	1	1	0	6	2	1	0	0	13
- overige	3	1	0	3	0		1	7	3	2	21
Totaal	15	10	17	61	4	28	12	19	18	16	200
Aantal meetpunten	15	15	13	28	13	29	12	25	14	14	

vb = voor de bevalling nb = na de bevalling

'knuffelen' vallen gedragingen zoals de baby aaien, kusjes geven e.d.; er mag geen sprake zijn van een gelijktijdige interactie ouders-baby. Onder 'troosten' wordt verstaan dat het kind op z'n eigen houtje de alleen liggende baby probeert op te beuren bijvoorbeeld door te praten of de huilende baby speelgoed te geven. Onder 'imitatie' vallen gedragingen waarmee het kind de baby of de interactie tussen ouders en baby probeert na te doen, bijvoorbeeld door te zeggen 'dat hij ook een baby is'. Onder 'praten over de baby' wordt indirecte aandacht voor de baby verstaan. Onder 'agressie' wordt gebruik van lichamelijk geweld tegen de baby verstaan, zoals slaan, in de ogen prikken, etc.; hierbij is de 'intentie' van het kind niet in het geding. Onder 'afgunst' valt gedrag waaruit blijkt dat het kind de baby bepaalde zaken zoals speelgoed of voedsel niet gunt en voor zichzelf opeist. Onder 'niet reageren' ten slotte wordt opzettelijk niet-interageren bedoeld in situaties waarin dit wel van het kind verwacht kan worden, bijvoorbeeld niet reageren als de baby huult.

De tweede categorie 'interacties tussen ouders en kind die niet gericht pedagogisch van aard zijn' omvatte 200 waarnemingen. In de taxonomische analyse kwamen zes subcategorieën naar voren die in Tabel 4 zijn aangegeven, voorzien van de aantallen observaties die per gezin voor en na de bevalling erin ondergebracht konden worden.

De subcategorieën kunnen als volgt omschreven worden. Onder 'verbale contacten' vallen de alledaagse, 'niet-belerende' gesprekken en klanken die ouders en kind uitwisselen; hieronder is niet de bewuste sti-

mulering van de taalontwikkeling begrepen. Bij 'spel' staat spelen centraal in de interactie, en niet de uitwisseling van affectie door stoeien e.d.; dan is sprake van een andere subcategorie, nl. attachmentspel. Onder 'kinderlijke participatie' worden zaken als huishoudelijke bezigheden, en andere gezamenlijke activiteiten verstaan die in de recreatieve sfeer vallen zonder spel te zijn, bijvoorbeeld samen naar buiten kijken. Bij 'haperende interacties' stelt één partij, ouders of kind, de interactie niet op prijs, bijvoorbeeld het kind weigert aan de handen van de ouders te lopen. 'Indirectie interacties' betekenen vooral dat de ouders in de nabijheid van het kind commentaar leveren op zijn gedrag zonder zich tot het kind te richten.

De derde categorie 'opvoedingsmaatregelen' heeft betrekking op reacties van ouders op 'storend', baldadig of gevaarlijk gedrag van het kind, zoals weigeren te eten, zijn zin willen doordrijven, knoeien, agressie, etc. De 587 observaties konden ondergebracht worden in negen subcategorieën waarvan de frequenties in Tabel 5 weergegeven zijn.

De subcategorieën kunnen als volgt getypeerd worden. Onder 'inconsequent reageren' valt gedrag van de ouder dat tegenstrijdig is aan de straf die zojuist is gegeven. De straf en de inconsequente handeling worden gezamenlijk onder deze subcategorie gesorteerd. 'Niet reageren' betreft zowel intentioneel als onbewust negeren van het kind hoewel zijn gedrag om een reactie lijkt te vragen. Een voorbeeld is de uitspraak van de moeder dat 'het 't beste is om maar helemaal niet op de dwarse bui te reageren'. 'Toestaan' is het kind zijn gang laten gaan, zijn zin laten krij-

Tabel 5 *Opvoedingsmaatregelen, voor en na de gezinsuitbreiding*

Opvoeding periode ¹	Gezin 1		Gezin 2		Gezin 3		Gezin 4		Gezin 5		Totaal
	vb	nb	vb	nb	vb	nb	vb	nb	vb	nb	
- inconsequent reageren	0	0	0	6	2	4	2	1	1	0	16
- niet reageren	0	1	0	2	1	19	3	3	5	5	39
- toestaan	10	6	3	22	3	10	12	32	7	20	125
- afleiden	2	4	4	7	1	2	3	5	3	2	33
- stimuleren	12	17	8	39	3	23	9	25	22	20	178
- straffen verbaal	2	4	9	28	9	12	6	9	6	4	89
- straffen fysiek	0	3	1	7	2	9	1	1	2	4	30
- straffen overig	0	0	4	7	1	11	1	7	9	9	49
- preventie	0	2	0	5	2	4	2	8	4	1	28
Totaal	26	37	29	123	24	94	39	91	59	65	587
Aantal meetpunten	15	15	13	28	13	29	12	25	14	14	

vb = voor de bevalling nb = na de bevalling

gen als het iets doet of wil, bijvoorbeeld niet meer aandringen als het kind weigert te eten. 'Afleiden' duidt op handige manoeuvres om het kind van ongewenst gedrag af te brengen, bijvoorbeeld het kind tijdens Sesamstraat voeren. 'Stimuleren' betreft het aanleren van gewenst gedrag, bijvoorbeeld leren lopen, praten, zelf eten, e.d. 'Straffen' betekent dat de ouders optreden tegen 'ongewenst' gedrag van het kind, verbaal via berispingen, fysiek via een tik, isolatie of iets dergelijks, en op andere wijze bijvoorbeeld door boos te kijken. 'Preventie' duidt op pogingen van de ouders bepaalde gebeurtenissen te voorkomen bijvoorbeeld iets verplaatsen om een ongelukje te voorkomen.

De gezinsprofielen

Nu het onderzoeksterrein door de taxonomische analyse is gestructureerd in een aantal categorieën en subcategorieën kunnen de gezinnen systematisch worden beschreven. Ter beperking van de omvang van dit artikel, worden de profielen van slechts twee gezinnen gepresenteerd. Bij het samenstellen van de profielen is vooral gelet op subcategorieën die goed differentiëren tussen de gezinnen en de observatieperioden – vóór en na de gezinsuitbreiding. Ook is af en toe van globaal geanalyseerde categorieën gebruik gemaakt om de sfeer, percepties en taakverdeling in een gezin te typeren. De gezinsprofielen zijn descriptief van aard en vloeien, zoals hiervoor al is toegelicht, niet logisch uit de fre-

quentietabellen voort. Deze tabellen zijn vooral bedoeld als een eerste structurering van het onderzoeksterrein (subcategorieën zijn hierbij belangrijker dan de precieze frequenties). De tabellen dienen als handig geheugensteuntje waardoor zoveel mogelijk facetten van het gezinsleven in de profielen tot uitdrukking komen.

Gezin 2: De laatste twee maanden van de zwangerschap praten de ouders vaak met het kind over de baby, vooral in vraagvorm 'hoe gaat het baby'tje heten, waar gaat het slapen?'. De moeder vertelt het kind over de dingen die ze met de baby zal doen: wassen, voeden, etc. Borstvoeding is een belangrijk onderwerp want ze verwacht dat vooral dit (jaloezie-)problemen zal geven. De eerste weken na de bevalling mengt het kind zich op speelse wijze in de interacties tussen ouders en baby.

De moeder voedt de baby. Het kind komt dan 'theedrinken' spelen met de moeder. Als ze er genoeg van heeft, gaat het kind de baby 'thee' brengen. De baby smakt toevallig, zodat het net echt lijkt. Het kind: 'Nou moet je dankewel zeggen.'

Ongeveer twee maanden na de geboorte begint het kind wat meer de aandacht van de moeder te trekken als ze de baby de fles geeft, bijvoorbeeld door haar van alles te vragen of door ondeugende dingen te doen. Tegen de baby is het kind dan soms agres-

sief: het gaat er bovenop zitten, duwt met zijn voeten tegen de baby, e.d. De ouders vergoelijken dit gedrag; zo zegt de moeder herhaaldelijk: 'hij bedoelt het niet zo kwaad hoor!' Toch straffen de ouders het kind voor dergelijk gedrag; het krijgt regelmatig een tik, maar daarnaast wordt het vooral verbaal gestraft. Voor de bevalling werd het kind als 'een gewoon ventje' getypeerd, hoewel het regelmatig lastig en ondeugend was, en driftbuien heeft. Na de bevalling noemt de moeder uitsluitend negatieve aspecten: het kind heeft slaapproblemen, protesteert vaak, en wordt steeds baldadiger. De ouders staan daardoor meer ongewenst gedrag toe maar proberen het ook te reguleren, gaan meer eisen stellen aan de zelfstandigheid van het kind: het moet met bestek leren eten, en ook de zindelijkheidstraining wordt stevig aangepakt. De moeder lijkt ervan uit te gaan dat een kind binnen een week zindelijk kan worden. Het valt haar dan wat tegen als de training meer tijd in beslag blijkt te moeten nemen. Het kind heeft door dat alles een nogal overladen programma, en misschien is dat mede een oorzaak van de stijging in het aantal haperende interacties. Het aandeel van de vader in de verzorging van het oudste kind is na de geboorte van de baby niet echt groter geworden, maar dit aandeel was al erg groot, vandaar dat de moeder stelt dat haar man 'ook niet méér had kunnen doen'. Opvallend in dit gezin is tenslotte de hoge frequentie van speelse interacties met vader en moeder. Daarbij wordt het kind soms als middel voor communicatie tussen de ouders onderling gebruikt.

Als spelletje zegt de vader tegen het kind: 'Zeg maar tegen mamma: Jij bent gek!' Het kind zegt dan lachend tegen de moeder: 'Jij bent gek'. De vader zegt: 'Zeg maar: ik geloof er niks van', etc. Het kind geniet van dit soort spelletjes maar de moeder is minder enthousiast; toch kan ze niet nalaten in een kibbelpartij met vader te zeggen: 'Zeg maar tegen pappa: Interesseert me geen malle moer!'.

Gezin 3: Ook in dit gezin proberen de ouders het kind zo goed mogelijk op de komst van de baby voor te bereiden. Het kind lijkt er echter weinig van te begrijpen. Na de bevalling interfereert de oudste heel vaak in de interacties tussen ouders en baby. Aanvanke-

lijk negeren de ouders het kind dan nogal eens.

De vader zit bij de baby die in de wipstoel ligt. Het kind komt naar de ouder toe en raakt hem aan. De vader zegt: 'Nee, ik ben met de baby bezig', en schuift het kind opzij. Het kind kijkt geschrokken en loopt naar de moeder in de keuken.

Later beseft de moeder dat ze het kind te weinig aandacht geeft als ze met de baby bezig is, en het oudste kind bij haar komt. Vanaf dat moment betrekken de ouders het kind meer in hun interacties met de baby; dan neemt ook de behoefte af bij het kind om aandacht te trekken. Dit heeft echter geen duidelijke samenhang met de aard van de interactie tussen kind en baby. Juist in de eerste maanden interageert het kind regelmatig en liefdevol met de baby. Als enige van de 5 eerstgeborenen troost het de baby ook af en toe. Zo lag de paar weken oude baby 'smorgens op de grond te huilen. Het kind kroop naar haar, streek met zijn lippen langs haar wang en aaide haar. Drie maanden na de gezinsuitbreiding is echter soms ook sprake van agressie en afgunst, bijvoorbeeld blijkend uit het afpakken van de fles. Over het geheel genomen vinden de ouders het kind gemakkelijk, rustig en gehoorzaam. Misschien mede door het onopvallend gedrag van het kind hebben de ouders de neiging niet erg intensief met het kind om te gaan. Zo geven ze nogal commentaar op het gedrag van het kind zonder zich rechtstreeks tot het kind zelf te wenden. Ook spelen ze weinig met het kind, en stellen ze zich op het terrein van de taalontwikkeling bijzonder terughoudend op.

Het kind praat nauwelijks, slaakt slechts diffuse kreten. De ouders doen geen pogingen de kreten te 'vertalen', en ze noemen geen woorden i.v.m. zaken waarvoor het kind aandacht heeft. Illustratief is het volgende: Aan het eind van de maaltijd zegt de vader tegen het kind: 'Wil je uit je stoel?' Het kind zegt niets, en de vader zegt dan: 'Dan moet je maar praten, anders weten we niet wat je wilt'. Na een poosje tilt de vader het kind uit de stoel.

De weinig intensieve manier van interacteren betekent niet dat de ouders een *laisser-faire* stijl hebben. Kenmerkend voor dit gezin is

Tabel 6 *De kwaliteit van de gehechtheidsrelaties met vader en moeder, voor en na de bevalling*

Gehechtheidsrelatie ¹ voor en na de gezins- uitbreiding	Gezin 1	Gezin 2	Gezin 3	Gezin 4	Gezin 5
- vader voor	A	B	A	B	B
- vader na	B	B	B4	B	A
- moeder voor	B	B	C	B	B
- moeder na	B	B	C	A	B

1 A = angstig-vermijdend gehecht

B = veilig gehecht

B4 = angstig-afhankelijk gehecht

C = angstig-afwerend gehecht

juist dat de ouders vaak straffen, bijvoorbeeld voor protestgedrag of het pakken van verboden voorwerpen: vóór de bevalling gebeurt dit vooral verbaal, na de bevalling wordt meer fysiek gestraft, en dat varieert van een tik op de vingers tot een pak rammel als de ouders vinden dat het kind lastig is. De moeder heeft hogere verwachtingen van haar kind, en is onzekerder over de opvoeding dan de vader. Ze eisen beiden de verantwoordelijkheid voor het oudste kind op, en hoewel ze proberen de zorg voor beide kinderen te delen, houdt de vader zich in de praktijk toch meer met de oudste bezig en de moeder met de baby. Wanneer het gezin in een nieuw huis woont hopen de ouders de zorg meer te spreiden.

Het gehechtheidsnetwerk in de gezinnen

We zullen ten slotte de uitkomsten van de gemodificeerde Strange Situation procedure weergeven, die overigens nog niet bekend waren toen de taxonomische analyse en de gezinsprofielen tot stand kwamen. In Tabel 6 is de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie van het eerstgeborene kind met vader en moeder vóór en na de gezinsuitbreiding getypeerd. Het is duidelijk dat de metingen ongeveer twee maanden na de bevalling nogal wat verschuivingen in de attachmentkwaliteit te zien geven in vergelijking tot de metingen twee maanden vóór de gezinsuitbreiding. Alleen in gezin 2 treffen we een volledig veilig gehechtheidsnetwerk aan, en in gezin 3 een compleet angstig netwerk. De drie overige gezinnen geven verschuivingen van de A → B en omgekeerd te zien. De relatie met de moeder lijkt wat vaker stabiel dan die met de vader.

5 Discussie

De 'kwalitatieve' resultaten laten in combinatie met de attachmentclassificaties de volgende tentatieve conclusies toe.

Ten eerste lijkt de hypothese van een verband tussen de mate van participatie van de vader aan de verzorging van het eerstgeborene kind en de ontwikkeling van de gehechtheidsrelatie niet ongegrond. Als deze participatie groter wordt, lijkt dit niet nadelig voor de kwaliteit van de attachmentrelatie. Vader 1 levert na de bevalling een grotere bijdrage aan de verzorging dan ervoor. De angstig-vermijdende relatie slaat om in een veilige gehechtheidsrelatie. Hetzelfde geldt voor gezin 3, als we tenminste de B4-categorie een wat gunstiger prognose toeschrijven dan A of C (zie Van IJzendoorn, Goossens, Kroonenberg & Tavecchio, 1984). Ook in gezin 4 participeert de vader meer aan de verzorging maar het kind was ook voor de bevalling al veilig gehecht aan hem, zodat een verbetering in dit opzicht niet naar voren treedt. In gezin 5 proberen de ouders de zorg voor beide kinderen gelijk te delen. De vader besteedt dus niet méér aandacht aan de eerstgeborene. Het kind is na de bevalling angstig-vermijdend gehecht, terwijl het ervoor veilig gehecht was. In gezin 2 neemt de vader al vóór de bevalling een groot aandeel in de verzorging, en dat blijft zo na de bevalling. Het kind blijft veilig gehecht aan zijn vader. Verder – kwantificerend – onderzoek naar deze hypothese is hierdoor op zijn plaats.

Een tweede hypothese betreft de samenhang tussen attachmentclassificatie en reactie op gezinsuitbreiding. Bijna alle kinderen blijken pas na enkele maanden hun problemen met de gezinsuitbreiding op de nieuwkomer af te reageren, daarvóór zijn de ouders

doelwit. Dit stemt overeen met de idee van Kreppner et al. (1982) dat pas wanneer de baby zich duidelijk gaat manifesteren en actiever wordt, het eerstgeboren kind zich via concurrentie en conflict meent te moeten afzetten tegen de 'indringer'. Ongeacht de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tonen alle kinderen zich in meerdere of mindere mate onder indruk van het feit dat ze de aandacht van de ouders met de baby moeten delen. Een veilige gehechtheidsrelatie voorafgaand aan de gezinsuitbreiding is niet altijd een garantie voor afwezigheid van jalouziegevoelens t.a.v. de baby. Een dergelijke relatie geeft blijkbaar soms onvoldoende vertrouwen in de ouders om de schok van een gezinsuitbreiding makkelijk te kunnen verwerken. Wel blijven de meest heftige reacties op gezinsuitbreiding uit in gezinnen (2 en 5) waarin voorafgaand aan de geboorte een veilig gehechtheidsnetwerk bestond. Maar ook in een gezin (3) waarin het kind met beide ouders een angstige gehechtheidsrelatie heeft, lijkt de gezinsuitbreiding relatief gemakkelijk verwerkt te kunnen worden, zeker als de ouders moeite doen het kind de nodige aandacht te geven. Dit angstig gehechte kind blijkt dan van alle kinderen zich nog het meest liefdevol te kunnen gedragen tegenover de baby. Wel zoekt ook dit kind vaak een bevestiging van zijn waarde voor de ouders door toenadering te zoeken zodra ze met de baby in de weer gaan. Kortom: zelfs een vertrouwensvolle affectieve band tussen kind en ouders wordt soms op de proef gesteld door de uitbreiding van het gezin met een baby; en zelfs een angstige relatie hoeft niet altijd een belemmering te zijn voor een relatief harmonieuze inpassing van de baby in het gezin. Integendeel, wellicht ter compensatie van het gemis aan een liefdevolle band met de ouders (Dunn & Kendrick, 1982), kan juist tussen een angstig gehecht kind en zijn jongere broertje of zusje een relatief goede relatie ontstaan. Of zoals Kreppner (pers. comm.) vanuit een systeemtheoretisch gezichtspunt opmerkt: het min of meer geïsoleerde kind zoekt naar een partner om zijn positie in het angstige gehechtheidsnetwerk te verbeteren. Ook hier moet grootschaliger kwantificerend onderzoek meer duidelijkheid scheppen over de condities waaronder een veilig gehechtheidsnetwerk een betere aanpassing aan de gezinsuitbreiding bewerkstelligt dan een

angstig netwerk. Vanzelfsprekend is dit immers niet.

Opvallend is ten derde dat veilige gehechtheidsrelaties op zichzelf beschouwd niet altijd een garantie vormen voor een harmonieus interactiepatroon in het gezin. In gezin 2 is het kind op twee meettijdstippen veilig gehecht aan beide ouders. Toch percipieert moeder het kind als lastig. Het kind heeft volgens haar driftbuien, is ondeugend en een 'stijfkop'. Na de bevalling worden slaapproblemen, protest- en baldadig gedrag genoemd. Datzelfde geldt in zekere zin ook voor het kind uit gezin 1. Dit kind is na de bevalling veilig gehecht aan beide ouders, maar wordt desalniettemin met name door vader jaloers, lastiger, plakkeriger en humeuriger genoemd. Daarentegen wordt het kind uit gezin 3 met het meest ongunstige gehechtheidsnetwerk door de ouders rustig, gehoorzaam en probleemloos genoemd. De ouders zijn heel tevreden met het kind omdat het zichzelf uitstekend kan vermaken, alles goed vindt en weinig huilt. Het kind is verder erg gezellig en gehoorzaam, aldus de ouders. Hieruit blijkt dat een angstige gehechtheidsrelatie door de ouders zelf niet altijd als een pedagogisch probleem wordt ervaren, terwijl omgekeerd een veilig gehechtheidsnetwerk geen garantie is voor het ontbreken van problemen in de opvoeding. Het eerste gedeelte van deze conclusie kan wellicht mede verklaard worden door het gebrek aan sensitiviteit bij de betrokken ouders voor de dieperliggende emotionele problemen van het kind; dit gebrek aan sensitiviteit kan tevens hebben bijgedragen aan de totstandkoming van een angstige gehechtheidsrelatie. Dat ook in een veilig gehechtheidsnetwerk opvoedingsproblemen kunnen voorkomen wijst wellicht op de veerkracht van een dergelijk netwerk: het kind weet dat het zonder de basisveiligheid op het spel te zetten uiting kan geven aan z'n conflicten en problemen. Dit zijn echter speculatieve overwegingen die nader onderzocht moeten worden. Ook het verrassende resultaat dat angstige gehechtheidsrelaties niet altijd als problematisch worden ervaren, zou in grootschaliger onderzoek verder bekeken moeten worden. Het is daarbij met name de vraag of dit verschijnsel zich vaak voordoet en welke gevolgen dit heeft voor pedagogische 'interventies'.

Men zou overigens uit bovenstaande resul-

taten kunnen concluderen dat er nauwelijks een systematische relatie bestaat tussen de uitkomsten van de Strange Situation procedure en het kwalitatieve onderzoek. Toch is dit niet helemaal juist. Zo sluiten de ouderlijke perceptie van de band met het oudste kind en de uitkomst van de Strange Situation procedure wel heel goed bij elkaar aan. Dit is een indicatie voor de validiteit van de kwalitatieve gegevens. Zo merkt in gezin 1 de moeder op dat het kind na de bevalling een echt vaderskindje is geworden, en juist in dit gezin is sprake van een verbetering van de relatie tussen vader en kind (A→B). In gezin 3 heeft de vader het idee dat het oudste kind na de bevalling meer naar hem trekt, en ook dat stemt overeen met de verandering in relatie. In gezin 4 tenslotte correspondeert de idee van de ouders dat de eerstgeborene meer op de vader is gericht, en de moeder na de bevalling een tijdje wordt afgewezen, goed met de verschillende attachmentclassificaties: het kind heeft met moeder na de bevalling een angstig-vermijdende relatie, en met de vader een veilige. In gezin 5 is de situatie onduidelijk. De relatie met vader verandert weliswaar maar of dit overeenstemt met de ouderlijke perceptie is niet bekend. Het is overigens opvallend hoe weinig onderzoek is verricht naar de samenhang tussen ouderlijke perceptie en gehechtheidsrelatie (Van IJzendoorn et al., 1985).

Een vierde hypothese betreft de samenhang tussen attachmentclassificatie en de mate waarin de ouders met het kind spelen. Als ouders en kind vaak spelen is er doorgaans tevens een veilige gehechtheidsrelatie. Als de ouders daarentegen weinig met het kind spelen dan lijkt de attachmentrelatie ook minder goed te zijn. Het lijkt niet doorslaggevend te zijn of ouders en kind over het geheel genomen vaak of weinig met elkaar interageren, of dat ze veel of weinig met elkaar praten, maar wel of ouders en kind frequent met elkaar spelen. In gezin 1 is er na de bevalling een stijging van het aantal keren dat ouders en kind spelen, en in dit gezin verbetert met name de relatie met vader aanzienlijk. In gezin 2 waarin voor en na de bevalling sprake is van veilige gehechtheidsrelaties met beide ouders, wordt frequent met elkaar gespeeld gedurende de gehele observatieperiode. In gezin 3 speelt men weinig met elkaar, en hier doen zich dan ook de

meeste onveilige gehechtheidsrelaties voor, maar na de bevalling treedt een lichte verbetering in het spelen op, en dat lijkt te worden weerspiegeld door een lichte verbetering in de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met de vader. In gezin 4 en 5 wordt na de bevalling minder gespeeld met de eerstgeborene, en dat gaat samen met een verslechtering van de gehechtheidsrelatie, in gezin 4 met de moeder, en in gezin 5 met de vader. Op de mogelijk cruciale rol van speelse interactie voor de kwaliteit van het gehechtheidsnetwerk is bijv. door Dunn & Kendrick (1982) en Lamb, Hwang, Frodi & Frodi (1982) gewezen. Deze hypothese lijkt voldoende gefundeerd om in kwantitatief onderzoek op de proef gesteld te worden. Van belang is dan vooral dat de causale richting van de relatie tussen spel en gehechtheid opgehelderd wordt. Hiervoor is grootschaliger longitudinaal onderzoek noodzakelijk.

Een laatste hypothese betreft de samenhang tussen opvoedingsstijl en attachmentclassificatie. De opvoedingsstijl in gezin 1 slaat na de bevalling om van *laisser-faire* naar sturen, d.w.z. er wordt meer gestraft en minder toegestaan of niet gereageerd. Het kind heeft bij de sturende stijl een betere gehechtheidsrelatie met vader. De sturende opvoedingsstijl in gezin 5 verandert na de bevalling in een *mixture* van sturen en *laisser-faire*. Het kind is dan angstig gehecht aan haar vader. Voor de kinderen uit gezin 1 en 5 geldt dus dat ze beiden veilig gehecht zijn gedurende de periode dat de ouders een sturende opvoedingsstijl ten toon spreiden, terwijl ze beiden angstig gehecht zijn aan de vader als de ouders een gehele of gedeeltelijke *laisser-faire* benadering hebben. De *laisser-faire* benadering in gezin 4 wordt vooral voorgestaan door de moeder, aan wie het kind na de bevalling angstig gehecht is. De vader aan wie het kind veilig gehecht is, probeert het langzamerhand enkele regels bij te brengen, en eisen te stellen aan gedrag en houding van het kind. Dat een sturende houding op zichzelf geen voldoende voorwaarde voor een veilige gehechtheidsrelatie vormt, laat gezin 3 zien. Hier wordt gedurende de gehele observatieperiode sterk gestuurd, en is tevens sprake van relatief ongunstige gehechtheidsrelaties. Misschien is alleen een combinatie van frequent spel en directieve stijl in dit opzicht effectief. Overigens moet

niet zonder meer een causaal verband tussen gezinsuitbreiding en verandering van opvoedingsstijl worden aangenomen. Het is niet ondenkbaar dat ongeacht de komst van een tweede kind de ouders strengere eisen stellen aan het ouder wordende eerstgeboren kind. De ouders krijgen doorgaans hogere verwachtingen van discipline en zelfstandigheid van het kind na het eerste levensjaar (Kreppner, pers. comm.). Ook hier is verder onderzoek nodig om de effecten van gezinsuitbreiding en 'rijping' te kunnen ontwarren (Vergeer, in prep.).

6 Conclusie

In een 'kwalitatieve' tijdreeksstudie werden vijf gezinnen wekelijks gedurende meer dan een half jaar rond de geboorte van een tweede kind geobserveerd. Hieruit is langs inhoudsanalytische weg een beeld geconstrueerd van de ontwikkelingen in interactiepatroon, het gebruik van pedagogische maatregelen, en het gehechtheidsnetwerk. Intenties en belevingen van de proefpersonen werden via participerende observatie en semigestructureerde interviews onderzocht. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie tussen kind en beide ouders werd ruim vóór en ruim na de gezinsuitbreiding door middel van de Strange Situation procedure vastgesteld.

De resultaten van deze studie laten zien dat intensievere participatie van de vader aan het gezinsleven niet onverenigbaar is met een verbetering van de kwaliteit van het gehechtheidsnetwerk rond het eerstgeboren kind. Deze kwaliteit lijkt met name te worden bepaald door de mate waarin de ouders met het kind spelen; de frequentie van andere interacties zoals bijvoorbeeld praten, maar ook de aard van de pedagogische maatregelen vertonen nauwelijks enige samenhang met de kwaliteit van de gehechtheidsrelaties. Zo is een wat lankmoedige, 'vrije' opvoedingsstijl beslist geen garantie voor het ontstaan van een veilige gehechtheidsrelatie met het kind. Maar ook een sterk 'sturende' stijl lijkt geen doorslaggevende factor te zijn. Wel kan het stellen van gedragsregels, en het gericht stimuleren van bepaalde vaardigheden samen gaan met een verbetering van de gehechtheidsrelatie.

Met de komst van een baby hebben de kin-

deren zonder uitzondering nogal wat problemen; deze komen bijvoorbeeld in agressieve reacties tot uiting. Een veilig gehechtheidsnetwerk blijkt beslist geen garantie voor een probleemloze aanpassing aan een tetradisch gezinssysteem. De meest harmonieuze relatie lijkt zich zelfs te ontwikkelen tussen een baby en een kind dat aan beide ouders voor en na de gezinsuitbreiding angstig gehecht is. In het algemeen blijkt veilige gehechtheid zonder meer met de nodige baldadigheid en andere 'gedragsproblemen' gepaard te kunnen gaan; angstige gehechtheid daarentegen hoeft in de perceptie van de ouders geen opvoedingsprobleem te zijn. Wel blijken de ouders veranderingen in de gehechtheidsrelatie zoals gemeten via de Strange Situation goed in het alledaagse leven te kunnen waarnemen.

Methodologisch gezien is in deze voorstudie geprobeerd een kwalitatieve benadering met een kwantificerende te combineren. Naast participerende observatie e.d. is ook een gestandaardiseerde meetprocedure toegepast, waaraan de 'kwalitatieve' analyses konden worden gerelateerd. Verder is de navolgbaarheid van de kwalitatieve benadering vergroot door het verzamelen van de gegevens enigermate te structureren en door de analyse van het ruwe materiaal stapsgewijze te laten plaatsvinden, waarbij in afwijking van de 'kwalitatieve' traditie zelfs een toets op de intercodeur-betrouwbaarheid is ingebouwd. Toch is het niet mogelijk gebleken de analyses volstrekt transparant te maken door uitsluitend met de frequentietabellen te werken. Het ruwe materiaal was daarvoor – naar goed 'kwalitatief' gebruik – te weinig systematisch verzameld.

De 'kwalitatief' onderzoeker die de eis van navolgbaarheid hoog in het vaandel heeft geschreven, wordt hier met een paradox geconfronteerd. Enerzijds is hij erop gericht het onderzoeksproces door standaardisatie zo transparant en betrouwbaar mogelijk te maken. Anderzijds is hij van mening dat de toegang tot een onderzoeksterrein door standaardisatie niet al te overhaast moet worden versmald. Deze 'kwalitatieve' paradox is misschien niet oplosbaar binnen een geïsoleerd onderzoeksproject. Vandaar dat we hierboven hebben gewezen op de inbedding van ons kwalitatieve onderzoek in een bredere onderzoeksstrategie met de nodige navol-

bare kwantificerende elementen, waarvan de uitkomsten met de kwalitatieve resultaten zouden moeten convergeren. Betekent deze oplossing van de 'kwalitatieve' paradox echter dat een kwalitatief onderzoek nooit op eigen benen kan staan, maar uiteindelijk altijd op convergentie met andere benaderingen is aangewezen, of in een kwantificerende aanpak zou moeten uitmonden? Wetenschapstheoretische en methodologische reflecties op dergelijke vragen – die zich alleen helder laten formuleren aan de hand van concrete ervaringen met 'kwalitatief' onderzoek – zijn nog steeds schaars maar broodnodig

Literatuur

- Ainsworth, M D S, M C Blehar, E Waters & S Wall, *Patterns of attachment, A psychological study of the Strange Situation* Hillsdale (NJ) Erlbaum, 1978
- Bowlby, J, *Attachment and loss Volume I Attachment* Harmondsworth Penguin, 1971
- Bowlby, J, *Attachment and loss Volume II Separation, anxiety and anger* Harmondsworth Penguin, 1973,
- Bowlby, J, *Attachment and loss Volume III Loss, sadness and depression* London Hogarth, 1980
- Cook, T D & D T Campbell, *Quasi experimentation Design and analysis issues for field settings* Chicago Rand McNally, 1979
- Corte, E De (1984) Kwalitatieve gegevens in onderwijsonderzoek In L F W de Klerk & A M P Knoers (red) *Onderwijspsychologisch onderzoek Bijdragen tot de onderwijsresearchdagen 1984* Lisse Swets & Zeitlinger, p 6-26
- Dunn, J & C Kendrick, *Siblings Love, envy and understanding* Cambridge, MA, Harvard University Press, 1982
- IJzendoorn, M H van, F A Goossens, P M Kroonenberg & L W C Tavecchio, *Dependent attachment A characterization of B4 children* Paper presented at the International Conference on Infant Studies, New York, 1984
- IJzendoorn, M H van, L W C Tavecchio, F A Goossens & M M Vergeer, *Opvoeden in geborgenheid Een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie* Deventer Van Loghum Slaterus, 1985²
- Kreppner, K, *Family and individual development Socializing a child within the family* Paper presented at the 7th Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development, Munich, 1983
- Kreppner, K, S Paulsen & Y Schuetze, *Infant*

- and family development From triads to tetrads *Human Development*, 1982, 25, 373-391
- Lamb, M E, Interaction between two year-olds and their mothers and fathers *Psychological Reports*, 1976, 38, 447-450
- Lamb, M E, C P Hwang, A Frodi & M Frodi, Security of mother and father infant attachment and its relation to sociability with strangers in traditional and non-traditional Swedish families *Infant Behavior and Development* 1982, 5, 355-367
- Miles, M B, Qualitative data as an attractive nuisance The problem of analysis In J van Maanen (Ed) *Qualitative methodology* London Sage, 1983, p 117-134
- Spradley, J P, *The ethnographic interview*, New York Holt, Rinehart & Winston, 1979
- Spradley, J P, *Participant observation* New York Holt, Rinehart & Winston, 1980
- Vergeer, M M (in prep) *The effects of the sibling's birth on the attachments of the firstborn child with its father and mother* Leiden University of Leiden (diss.)
- Vergeer, M M & M H van IJzendoorn, *Gehechtheid van jonge kinderen aan hun vader en moeder Een voorstudie* Leiden Vakgroep WEP (manuscript), 1984
- Vliet-Visser, S van, *Expansie in gezin en methode* Leiden vakgroep WEP (doctoraalscriptie), 1984
- Waters, E, J Wippman & L A Sroufe, Attachment, positive affect, and competence in the peer group Two studies in construct validation *Child Development*, 1979, 50, 821-829

Curricula vitae

M H van IJzendoorn (1952) is als hoogleraar theoretische en historische pedagogiek verbonden aan de vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek van de Rijksuniversiteit te Leiden

Adres Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek, Rijksuniversiteit te Leiden, Postbus 9507, 2300 RA Leiden

S van Vliet-Visser (1953) studeerde wijsgerige en historische pedagogiek aan de Rijksuniversiteit te Leiden, studeerde af in 1984, titel doctoraalscriptie 'Expansie in gezin en methode' Zij is thans via een subsidie van het Nederlands Comité voor de Kinderpostzegels als onderzoeker gedetacheerd bij de vakgroep WEP in Leiden, is bezig met een vervolgonderzoek naar de effecten van binnenshuis en buitenshuis werken van moeder op haar kinderen in de kleuterleeftijd

Adres zie hierboven

Manuscript aanvaard 28 I '85

Summary

IJzendoorn, M. H. van & S. van Vliet-Visser. 'The birth of a second child. A qualitative pilot study on the interactions between firstborn child and its family'. *Pedagogische Studien*, 1985, 62, 313-328.

In this article, some results of a 'qualitative' longitudinal study on the effect of the birth of a second child are described. In five families, the interactions between the firstborn child and the other family members were observed weekly during a period of about three months before, and five months after the birth of a sibling. Two months before and after the birth the quality of the attachment relationship between the firstborn child and both its parents was assessed in a modified Strange Situation procedure. The birth of a sibling troubled the firstborn children; they all reacted more or less aggressively to the baby. A network of secure attachment relationships before the birth did not guarantee a flexible adaptation to the changed family system. A more intensive participation of the father in the care of the child could very well be accompanied by an improvement of the quality of the firstborn's attachment.